

AB'YE ÜYELİK SÜRECİNDE TÜRKİYE'DE DEMOKRATİKLEŞME

Yonca ÖZER*

Öz

Bu çalışma Türkiye'nin demokratikleşme sürecindeki Avrupa Birliği (AB) etkisini ve bu etkinin güçlü ya da zayıf olmasını belirleyen şartları ve faktörleri, bu süreci üç döneme ayırarak incelemektedir: demokratikleşme sürecinin Türkiye'nin aday ilan edildiği 1999 yılından sonra ivme kazanması, demokratikleşmenin katılım müzakerelerinin bağladığı 2005 yılından itibaren yavaşlaması ve 2011 genel seçimlerinden itibaren Türkiye'de insan hakları ve demokrasi aleyhine yağanan gelişmeler. Koşulluluk, AB'nin üye adayı ülkelerde demokrasiyi geliőtirmek için bağvurduğu en önde gelen mekanizmadır. Dolayısıyla bu makalede AB'nin Türkiye'nin demokratikleşme sürecindeki etkisi bu mekanizmanın demokrasi ve insan hakları rejiminin dönüşümündeki etkinliği sorgulanarak çalışılmaktadır. Ancak demokratikleşme Türkiye'de hem dış faktörlerin hem de iç faktörlerin etkilediği oldukça karmaşık bir süreç olduğu için gerek AB seviyesinde gerekse ulusal seviyede hangi şartların ve aracı faktörlerin AB koşulluluk mekanizmasının etkinliğini (ya da etkinsizliğini) etkilediğini araőturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: AB, Türkiye, demokratikleşme, koşulluluk

DEMOCRATISATION IN TURKEY IN THE EU MEMBERSHIP PROCESS

Abstract

This study examines the European Union's (EU's) impact on Turkey's democratisation process and factors that determine if this impact is strong or not by dividing this process into three periods: acceleration of Turkey's democratisation process after 1999 when Turkey was declared as an EU candidate, slowing down of the democratisation process after 2005 when accession negotiations with Turkey were launched and developments at the expense of human rights and democracy in

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Avrupa Birliği Enstitüsü, AB Siyaseti ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, e-posta: yoncaoz@armara.edu.tr

Turkey after 2011 general elections. Conditionality is the EU's most important mechanism in order to promote democracy in candidate countries and this article questions the effectiveness of this mechanism in transforming Turkish democracy and human rights regime. But since democratisation in Turkey is a quite complex process that both external and domestic factors have influenced, the study inquires which mediating factors explain effectiveness (or ineffectiveness) of the EU conditionality mechanism at the both EU and domestic level.

Keywords: AB, Turkey, democratisation, conditionality

Giriş

Türkiye Aralık 1999 Avrupa Konseyi Helsinki Zirvesi'nde adaylığının ilanını takiben Avrupa Birliği (AB) siyasi koşulluluğunun etkisi altına girmiştir. Katılım müzakerelerinin başlaması ümidi, bunun için ön koşul olan Kopenhag siyasi kriterlerini yeterince yerine getirmesinde ve bu amaçla köklü bir reform süreci yaşamasında Türkiye için etkili bir itici güç oluşturmuştur. Ancak bu demokratik dönüşüm süreci 3 Ekim 2005'de katılım müzakerelerinin başlamasıyla sert bir biçimde ivme kaybetmiş ve siyasi kriterlere dair reformlar neredeyse durma noktasına gelmiştir. Daha sonraları ise demokratikleşme süreci gerileme olarak nitelendirilebilecek kritik bir döneme girmiştir. Dolayısıyla Türkiye'nin demokratikleşme süreci birbirini takip eden üç dönem çerçevesinde analiz edilebilir: Köklü reformların gerçekleştirildiği 1999-2005 arası dönem, katılım müzakerelerin başlamasından itibaren 2011'e kadar olan Türkiye'nin demokratik dönüşümünün önemli derecede yavaşladığı dönem ve 2011 genel seçimlerinden itibaren yaşanmakta olan demokratik gerileme dönemi.

Üyeliğin, nihai bir ödül olarak, AB demokratik kuralları ve normlarının kabul edilip uygulanması şartına bağlanması fikrine dayanan siyasi koşulluluk (*political conditionality*), üye aday ülkelerde demokrasinin tesis edilmesi ve sağlamlaştırılması için başvuru en önde gelen AB mekanizmasıdır. Dolayısıyla bu çalışmada siyasi koşulluluk, Türkiye'nin demokrasi ve insan hakları rejiminin dönüşümünde lokomotif bir mekanizma olarak ele alınmaktadır ve bu mekanizmaya odaklanan "rasyonel kurumsalcılık" (*rationalist institutionalism*) yaklaşımı vasıtasıyla AB'nin Türk demokrasisi üzerindeki etkisi incelenmektedir. Türkiye demokrasisinde yukarıda bahsedilen dönemlerde arka arkaya yaşanan ilerleme, yavaşlama ve gerilemede AB koşulluluğunun etkisinin rasyonel kurumsalcı analizi yapılmaktadır.

Ancak demokratikleşme Türkiye'de hem iç hem de dış faktörlerin etkilediği oldukça karmaşık bir süreç olmuştur. Nitekim demokratikleşme üzerine karşılaştırmalı yazının da önerdiği üzere, AB koşulluluğu gibi dış faktörler tek başına bir ülkede demokratik dönüşümü sağlayamaz. Dış faktörler belli başlı ülke içi şartların da elverişli olmasıyla ancak demokratikleşmede önemli bir rol oynarlar (Whitehead, 2001). Dolayısıyla, bu çalışmada adaylığın ilanı ile birlikte Türkiye'de

yoğun bir şekilde yaşanan demokratikleşme sürecinin önce yavaşlaması ve durması sonra da gerilemesi, AB koşulluluğunun etkinliğinin azalmasının yanında değişen ülke içi şartlarla ve bu iki faktörün etkileşimi ile açıklanmaktadır. Makalede öncelikle 1999 sonrasında yaşanan köklü demokratik dönüşümde inandırıcı ve tutarlı dolayısıyla da etkin bir AB koşulluluğunun varlığı ile birlikte uygun ülke içi şartların önemi vurgulanmaktadır. Bunun akabinde ise, müzakereler başladıktan sonra inandırıcılığını ve tutarlılığını kaybeden dolayısıyla da zayıflayan AB koşulluluk mekanizması ile beraber, kısmen bundan kısmen de başka iç gelişmelerden dolayı Türkiye’de AB’ye olan bağlılığın azalmasının demokratikleşmede önce keskin bir yavaşlama sonra da gerileme yaşanmasında kritik bir rol oynadığı gösterilmektedir.

Rasyonel Kurumsalcılık ve AB Koşulluluğunun Etkinliği

Rasyonel kurumsalcılık yeni kurumsalcılığın (*new institutionalism*) yaklaşımlarından biridir.¹ Koşulluluk mekanizmasına odaklanan rasyonel kurumsalcı “dış teşvikler” modeli özellikle Orta ve Doğu Avrupa genişleme sürecinde AB’nin aday ülkeler üzerindeki dönüştürücü gücünün etkisini açıklamaya dair literatürde öne çıkmıştır (Schimmelfennig ve Sedelmeier, 2004; Schimmelfennig ve Sedelmeier, 2005; Schimmelfennig ve Schweltnus, 2006; Schimmelfennig, Engert ve Knobel, 2005). Bu model 1999 sonrası Türkiye demokrasisinde arka arkaya yaşanan ilerleme, yavaşlama ve gerilemeyi açıklamada da anahtar bir referans olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dış teşvikler modeli “sonuçlar mantığı” (*logic of consequences*) nosyonuna referansla aktörleri fayda-zarar hesapları yapan stratejik faydacılar olarak tanımlamaktadır. Bu modelde AB, üyelik ödülüne ulaşabilmelerini koşullara bağlayarak, genişleme sürecindeki aday ülkeleri değişime teşvik etmektedir. Koşulluluk mekanizmasının sunduğu üyelik teşviki aday ülkedeki aktörlerin fayda-zarar hesaplarını etkiler (Schimmelfennig ve Sedelmeier, 2005: 10-11). Ödül ne kadar büyük, inandırıcı ve koşullu olursa, koşulları yerine getirmeyi o kadar teşvik edecektir. AB koşulluluğunun etkinliği tutarlı bir şekilde uygulanmasına, AB koşullularının açık ve anlaşılır olmasına, koşullara uyumun ödüllendirilmesine dair AB içi uzlaşmanın söz konusu olmasına, ödülün de yeterince koşullu, inandırıcı ve maliyetini göze alıracak önemde olmasına bağlıdır (Sedelmeier, 2011: 13). Ancak fayda-zarar muhasebesi yapan aday ülke karar alıcıları koşulları yerine getirmenin maliyetine de bağlı olarak demokratik reformları üstlenme kararı alacaklardır. Yani, koşulları yerine getirmenin maliyeti, reformlara direnen veto odakları ve AB karşıtı muhalefet gibi ülke içi faktörler de koşulluluk mekanizmasını destekler şekilde yani

¹Bir diğer alternatif yeni kurumsalcı yaklaşım ise “sosyolojik kurumsalcılık”tır (*sociological institutionalism*). Bu yaklaşım “sosyal öğrenme” (*social learning*) modeline dayanır ve AB’nin aday ülkeler üzerindeki dönüştürücü etkisini “uygunluk mantığı” (*logic of appropriateness*) üzerinden açıklar. Buna göre AB, aday ülkelerdeki aktörleri “sosyalleşme” (*socialisation*) ve “ikna” (*persuasion*) süreçleri vasıtasıyla etkileyerek dönüştürür. Ülke içi aktörler AB etkisi ile yaşadıkları sosyalleşme sürecinde, mesru olduğuna ikna oldukları AB yasa, norm, ve standartlarını içselleştirirler. Bu iki alternatif yeni kurumsalcı yaklaşımın karşılaştırmalı detaylı analizi için bkz. Sedelmeier (2011).

yeterince az miktarda olmalıdır. Aday ülke karar alıcıları, ancak AB'nin sunduğu ödüller uyum maliyetlerinden fazla olduğu takdirde AB yasa ve normlarını kabul eder (Schimmelfennig ve Sedelmeier, 2005: 12). Dolayısıyla, ödülün hızı, büyüklüğü ve inandırıcılığı (*credibility*) ile koşulları yerine getirme maliyetlerinin büyüklüğü söz konusu aday ülkede koşulluluk mekanizmasının etkinliğini yani demokratik reformların yapılmasını kolaylaştıran önemli faktörler olarak belirlemektedir (Schimmelfennig ve Sedelmeier, 2005: 10-17; Schimmelfennig, Engert ve Knobel, 2006; Schimmelfennig ve Schweltnus, 2006).

Adaylık Sürecinin Başlamasıyla Türkiye Demokrasisinde Köklü Dönüşüm

AB, Aralık 1999 Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'yi aday ülke olarak tanımakla katılım müzakerelerinin başlamasını -ve dolayısıyla üyeliği- Kopenhag siyasi kriterlerinin yerine getirilmesi şartına bağlayan sıkı bir koşulluluk mekanizması ortaya koymuştur. Nitekim aday bir ülke olarak Türkiye'nin, üyelik yolundaki bir sonraki aşama olan katılım müzakerelerini başlatabilmesi için kapsamlı ve köklü bir siyasi reform sürecine girişmesinde AB koşulluluk ilkesi oldukça güçlü bir etken olarak ortaya çıkmıştır. İlk olarak Demokratik Sol Parti (DSP), Anavatan Partisi (ANAP) ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)'den oluşan üçlü koalisyon hükümeti Ekim 2001'de önemli demokratik reformlar içeren 34 maddelik anayasal değişiklik paketini kabul etmiş ve 2002'de de hem söz konusu anayasal değişikliklerin uygulanması hem de yeni demokratik reformların yapılması amacıyla üç uyum paketini kararlaştırmıştır. Ağustos 2002'de Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), savaş ve terör suçları dâhil yakın savaş halleri dışında ölüm cezasını kaldırmış, Milli Güvenlik Konseyi'nde (MGK'de) sivil temsili arttırmış ve azınlıkların ana dilde eğitim ve yayın hakkını tanımıştır. Koalisyon hükümetini oluşturan siyasi partilerin ulusal hassasiyetin yüksek olduğu bu alanlarda net bir biçimde görüş ayrılığına sahip olmalarına rağmen² oldukça köklü sayılabilecek reformları gerçekleştirebilmeleri birçok gözlemciyi şaşırtmıştır (Eralp, 2004: 80). Ölüm cezasının kaldırılması ve azınlık hakları gibi Türk kamuoyu açısından hassasiyetle yaklaşılan konuları içeren reformları kabul etmenin maliyeti AB tarafından da terör örgütü olarak kabul edilmiş olan Kürdistan İşçi Partisi (PKK) lideri Abdullah Öcalan'ın 1999 yılı başında yakalanması ve sonrasında Türkiye ile PKK arasındaki düşük yoğunluklu silahlı mücadelenin şiddetini yitirmesiyle azalmıştır. Böylece güçlü bir AB koşulluluğu ve düşük reform maliyetleri karşısında koalisyon partilerinden milliyetçi karakterdeki DSP ve MHP daha fazla veto odağı olarak davranmaya devam edememiş, liberal ANAP ile birlikte reformları gerçekleştirebilmiştir.

3 Kasım 2002 seçimlerinden tek başına iktidar olarak çıkan Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) yönetimi ise katılım müzakerelerinin açılmasının oluşturacağı siyasi faydaları elde etmek için siyasi kriterleri yerine getirme yönünde önemli bir

² Oldukça milliyetçi bir siyasi karaktere sahip olan koalisyon hükümetinin iki büyük partisi DSP ve MHP bu gibi ulusal hassasiyetin olduğu alanlarda AB tarafından beklenen reformlara karşı direnç gösterirken, koalisyonun küçük ortağı olan liberal görüşe sahip Anavatan Partisi daha AB reformları yanlısı bir tutum sergilemiştir (Keyman ve Öniş, 2004: 183).

kararlılık göstermiş; ifade ve toplanma özgürlüğü, işkence ve kötü muamele ile sivil-asker ilişkileri gibi Türkiye demokrasisinin en fazla eleştirilen kusurlarını iyileştirmeyi hedefleyen beş uyum paketi ile önceki koalisyon hükümeti döneminde başlatılan köklü reform sürecine devam etmiştir. 2003 ve 2004 yıllarında kabul edilen beş uyum paketine ek olarak Mayıs 2004'te ise, ölüm cezasının her koşulda kaldırılması, cinsiyet eşitliğinin güçlendirilmesi, basın özgürlüğünün artırılması, yargının bağımsızlığının Avrupa standartlarına ulaşması ve temel haklar alanındaki uluslararası anlaşmaların iç hukuka üstünlüğünün getirilmesi gibi önemli demokrasi ve insan hakları meselelerine yönelik bir anayasa değişiklik paketi kararlaştırılmıştır. Ayrıca 2004 yılında yine ülke demokrasisini iyileştirme hedefiyle yeni bir ceza kanunu, basın kanunu, dernekler kanunu ve ceza muhakemeleri usulü kanunu çıkarılmıştır (Avrupa Komisyonu, 2004: 187).

Bu anayasal ve yasamaya ilişkin reformlar sayesinde Türkiye eşi görülmemiş bir demokratik dönüşüm geçirmiştir. Böylece Kopenhag siyasi kriterlerini yeterince yerine getiren Türkiye ile AB arasındaki katılım müzakerelerinin 3 Ekim 2005'te başlaması mümkün olmuştur. Bu dönüşümde AB'nin siyasal koşulluğu kritik bir rol oynamıştır. Bir başka ifadeyle, katılım müzakerelerinin başlatılabilmesi için siyasi kriterlerin yerine getirilmesi zarureti reform paketlerinin kabul edilmesinde merkezi bir öneme sahip olmuştur. AB bir yandan Türkiye'yi aday ülke olarak ilan ederken diğer yandan da siyasi kriterlere henüz yeterince uyulmadığından katılım müzakerelerini başlatmayı ret ettiği için, 1999'dan itibaren inandırıcı ve kesinlikle koşullu bir üyelik teşvikinin devrede olduğu söylenebilir. Türk siyasi ve ekonomik elitleri Türkiye'nin koşulları tamamıyla yerine getirdiği takdirde ancak ödülü alabileceğine kanaat getirmişlerdi. Böylece AB tarafından net, inandırıcı ve güçlü bir üyelik koşulluğunun uygulanması Türkiye'deki aktörleri demokrasisinin iyileştirilmesine odaklandırmıştır. Nitekim Türkiye'de cumhurbaşkanlığı, hükümet, muhalefet, ordu ve sivil toplum gibi önde gelen aktörlerin AB yanlısı reformları destekleyen toplumsal bir koalisyon oluşturması mümkün olabilmiş, bu da demokratik dönüşüm doğrultusunda köklü adımlar atılmasını sağlamıştır (Aydın-Düzgüt ve Keyman, 2007: 75; Keyman ve Öniş, 2007: 40). Bu dönemde AB'nin Türkiye'nin katılımına odaklandığı ve üyelik kriterlerine uyumun ödüllendirilmesine dair AB içi bir uzlaşmanın da söz konusu olduğu görülmektedir. Öyle ki üye ülkeler reformların duraksadığı bir sonraki dönemde örnekleri gördüğünün aksine üyelik dışında alternatifler önermemekte ve Türkiye kamuoyu da AB tarafından üyelik kriterlerinin ve stratejilerinin uygulanmasında çifte standart algılamamaktaydı (Açıkmeşe, 2010: 141).

Demokratikleşme sürecinin gidişatı açısından önde gelen aktör olarak hükümetin tutumunu ele aldığımızda ise AKP iktidarının bu dönemde AB koşulluğunun etkinliğini kolaylaştırıcı önemli bir faktör olarak karşımıza çıktığını görüyoruz. AKP yönetimi kendi siyasi tercihleriyle örtüşmesi sebebiyle özellikle dini özgürlüklerin geliştirilmesi ve askerinin üzerinde sivil kontrolün sağlanması bağlamında AB demokratik norm ve kurallarını kuvvetle desteklemekteydi. Öyle ki, sağ veya sol cemahtan başka hiçbir siyasi partide bulunmayan bir kararlılıkla AB'ye

katılım hedefine ve dolayısıyla da siyasi reformlarına bağlılık göstermekteydi. “Millî görüş” ideolojisini paylaşan Refah Partisi ve Fazilet Partisi gibi İslami seleflerinin tersine “muhafazakâr demokrasi” görüşü ile ılımlı, merkez sağ bir parti olduğunu iddia eden AKP, bu iddiasını desteklemek için sadece dini özgürlükleri değil aynı zamanda diğer alanlardaki bireysel özgürlükleri de savunmaktaydı. AKP'nin bu dönemde -özellikle Türk siyasetinin sivilleşmesi, hukukun üstünlüğü ve bireysel özgürlüklere dair- AB reformları yanlısı bir gündeme sahip olması, bir yanda Türkiye'nin laik siyasi ortamında var olabilme çabası, diğer yanda da sahiplendiği tartışmalı “muhafazakâr demokrasi” ideolojisini -AB'nin demokratik norm ve değerleriyle olan bağlantısını göstererek- meşrulaştırma kaygısı ile açıklanmaktadır (Saatçioğlu, 2014: 91). Nitekim takip edilen AB reformları yanlısı politikalar neticesinde AKP yönetiminin oy tabanını liberalleri ve ılımlı muhafazakârları da kapsayacak şekilde merkeze doğru genişletmeyi başardığı da ifade edilmektedir (Saatçioğlu, 2014: 91).

Bu son tespitten hareketle, Türkiye'nin bu dönemde AB demokratik kurallarına uyum sağlamasında AB koşulluluğunun etkisini, ülke içi bir faktör olarak liberal saiklerle hareket eden bir partinin tek başına iktidarda olmasının da desteklediği sonucuna varılabilir. Yukarıda ifade edilen saiklerle hareket eden AKP hükümetinin, AB demokratik norm ve kurallarını kabul ederek iç siyasette fayda sağlamayı umduğundan, bu kurallara uyum sağlamanın -özelikle veto odaklarının azlığında- siyasi maliyetinin düşük olacağını hesapladığı düşünülebilir. Bununla birlikte, inandırıcı bir AB üyelik teşviki olmadan hükümetin liberal tercihlerini yansıtan reformları gerçekleştirmesi Türkiye'nin mevcut siyasi ortamında söz konusu olamazdı. Kısacası, hem önceki koalisyon hükümeti hem de AKP iktidarı bu dönemde AB reformlarını gerçekleştirmekle sağlayacakları -katılım müzakerelerinin başlatılması ve nihayetinde tam üyeliğin kazanılması gibi- faydaların -egemenliğin ilgili konularda Brüksel'e devredilmesi hususunda diğer siyasi partilerin ikna edilmesi gibi- siyasi ve ekonomik maliyetlerden daha fazla olacağına kanaat getirmişler ve rasyonel tercihlerini köklü demokratik reformları gerçekleştirme yönünde yapmışlardır.

Katılım Müzakerelerin Başlamasından İtibaren Demokratikleşmede Bariz Duraklama

Adaylığı ilan edildikten sonra Türkiye'nin yaptığı önemli anayasal ve yasal reformlar kümülatif bir şekilde Avrupa Konseyi'nin katılım müzakerelerini açma kararına zemin hazırlamıştır. Türkiye'nin Kopenhag siyasi kriterlerini yeterince karşılamış olduğuna ikna olduğundan Avrupa Konseyi 17 Aralık 2004 Brüksel Zirvesi'nde Türkiye ile müzakerelerin 3 Ekim 2005'de açılacağına karar vermiştir. Hem Brüksel Zirvesi'nin başkanlık sonuçlarında hem de zirve sonuçlarıyla aynı doğrultuda hazırlanıp 3 Ekim 2005'de yayımlanmış olan Müzakere Çerçeve Belgesi'nde geniş kapsamlı reform sürecinde Türkiye'nin göstermiş olduğu kararlı ilerlemeler olumlu karşılanmıştır. Fakat bahsi geçen ilk belgenin 18. paragrafında ve sonraki belgenin 4. paragrafında sürecin tamamlanmadığının ve Türkiye tarafından devam ettirilmek zorunda olduğunun da

altı çizilmiştir. Bunun yanı sıra, özellikle işkence ve kötü muamele ile mücadelede sıfır tolerans, ifade özgürlüğü, din özgürlüğü, kadın hakları, sendikal haklar da dahil olmak üzere Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) standartları ve azınlık hakları konularındaki mevzuatın genişletilerek konsolide edilmesinin ve bunların etkin bir şekilde uygulamasının Türkiye'den beklendiği ifade edilmiştir.³

Ancak, Türkiye'nin performansı katılım müzakerelerinin açılışının ardından bariz bir şekilde düşüş göstermiştir. Bu dönemde Türkiye'nin demokratikleşmesine katkıda bulunan reformlar sadece Mayıs 2007'de yapılan bazı minör anayasal değişiklikler, Kürt azınlığın kültürel haklarını genişletmek için Ağustos 2009'da AKP hükümeti tarafından tanıtılan "demokratik açılım"a binaen atılan adımlar ve de 12 Eylül 2010'da yapılan referandumla kabul edilen anayasa değişikliği paketinden ibarettir.

"Demokratik açılım" girişimi çerçevesinde hükümet bazı demokratik reformlar yapmıştır.⁴ Ancak bu ilk önlemlerden bazıları ana muhalefet partilerinden ve halkın çeşitli kesimlerinden ciddi eleştirilerle ve direnişle karşılaşmış, dolayısıyla gecikmeyle gerçekleştirilebilmiştir. Mesela yalnızca gösterilerde yer aldıkları gerekçesiyle çocukların adli takibatına son vermek amacıyla terörle mücadele kanununa getirilen değişiklikler ancak 25 Temmuz 2010'da parlamentodan geçebilmiştir. 1999-2004 yılları arasındaki tek taraflı ateşkes döneminin dışında 1984'ten beri PKK ile süregelen çatışma ortamının yol açtığı güvensizlik, toplumun geniş kesimlerinin demokratik açılıma ve dolayısıyla reformlarına şüpheyle yaklaşmasına sebep olmuştur. Bunun üstüne PKK'nın demokratik açılım inisiyatifine paralel olarak Nisan 2009'da ilan ettiği ancak oldukça kısa süren ateşkesin ardından Aralık 2009'da silahlı saldırılarına tekrar başlaması ve verilen pek çok kayıp toplumdaki kızgınlığı ve milliyetçiliği körüklemiş, Kürt meselesine dair reformlar için zaten zayıf olan desteği iyice azaltmıştır.

Yine bu dönemde, 1980 darbesini takiben askeri rejim tarafından hazırlanan mevcut anayasaya 30 değişiklik sunan anayasa değişikliği paketi 12 Eylül 2010'da yapılan bir referandumla kabul edilmiştir. AKP Genel Başkanı ve Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın, referandum öncesi partisi tarafından hazırlanan *Anayasa Değişiklik Paketi ile İlgili Sorular ve Cevaplar* adlı kitapçığın sunuş yazısında, bu değişikliklerin yeterli olmamakla birlikte diğer değişikliklere kapı açacak büyük bir adım anlamına geldiğini belirtmesi daha fazla değişim ve demokrasi isteyen çevreleri de paketi desteklemeleri yönünde motive etmeyi amaçlamasına

³ Bahsi geçen belgeler için bkz. Avrupa Konseyi (2004) ve Avrupa Komisyonu (2005).

⁴ Devlet televizyonunda 24 saat yayın yapan ilk Kürtçe kanalın (TRT Şeş/6) açılması, özel televizyonların ve radyoların Türkçenin dışında bir dilde yayın yapmasına izin verilmesi, Türkçe yerleşim yerlerinin isimlerinin Kürtçeleştirilmesi, Güneydoğu Anadolu'da kontrol noktalarından geçişin kolaylaştırılması, mahkumların ziyaretçileriyle Türkçenin dışında bir dilde konuşmalarına izin verilmesi, üniversitelerde Türkiye'nin diğer yaşayan dillerinin öğretilmesine izin verilmesi ve bu doğrultuda Mardin'de Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü'nün kurulması, kamuoyunda "taş atan çocuklar" olarak bilinen gösterilerde yer alan çocukların adli takibatına son verilmesi, bazı PKK üyelerine kısmi af ilan edilmesi, Kürt mülteciler yeniden vatandaşlık teklif edilmesi, yerel yönetimlere verilen hakların genişletilmesi gibi reformlar yapılmıştır.

bağlanmıştı (Yılmaz, 2010: 12). Anayasa değişikliği paketi AKP tarafından daha büyük reformlar için önemli bir başlangıç olarak sunulmasına rağmen tüm muhalif partilerin ve özellikle tanınmış anayasa hukukçuları dâhil toplumun çeşitli kesimlerinin yoğun eleştirisine ve tepkisine sebep olmuştur. Hukukçular bu paketi, Anayasa Mahkemesi ve Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu da dâhil olmak üzere yargıyı yeniden düzenleyen hükümlerinden dolayı yargının bağımsızlığını zayıflatacağı gerekçesiyle eleştirmişlerdir. Nitekim Bertil E. Oder (2012) paketin anayasada getireceği değişikliklerin, insan haklarının korunmasında ve Türkiye'deki demokratikleşmede gerçek bir gelişmeye yol açıp açmayacağını ya da anti-demokratik yasaların yerini alabilecek gerçekten liberal-demokratik değerleri ve anayasal araçları sağlayıp sağlamayacağını oldukça tartışmalı bir konu olduğunu ileri sürmüştür. Bu eleştirilere rağmen değişiklikler AB tarafından olumlu karşılanmış ve Avrupa Komisyonu'nun 2010 Türkiye İlerleme Raporu'nda "doğru yönde bir adım" olarak değerlendirilmiştir.

Katılım müzakereleri başladıktan sonra Türk hükümeti reformları desteklemedeki motivasyonunu kaybetmiş görüntüsü vermeye başlamıştır. Öyle ki siyasi reformların devamının kritik önemde olduğu katılım müzakereleri sürecinde olan bir aday ülke olarak Türkiye kendinden beklenilenle bağdaştırılmayacak bir sürece girmiştir. Söz gelimi, fikirlerini beyan ettikleri için gazetecilerin ve entelektüellerin yasal kovuşturmayla uğramaları ve mahkûmiyetleri, polis nezaretinde ve tutuklama esnasında aşırı güç kullanımı, işkence ve kötü muameleye dair ihbarların yaygınlaşması, uygulamada bir nevi yasaklama anlamına gelecek şekilde hükümetin ülkenin nüfus artışına engel olduğu gerekçesi ile yasal kürtaj süresini kısaltarak kadın haklarını sınırlandırma çabaları Kopenhag siyasi kriterlerine tamamen aykırı örneklerdir.

Türkiye'nin demokratikleşme performansındaki bu düşüşün dışsal nedeni olarak, AB koşulluluğunun gittikçe artan bir şekilde siyasi mülahazaların etkisiyle uygulanması neticesinde üyelik perspektifinin inandırıcılığının azalması ve dolayısıyla koşulluluğun Türkiye'nin demokratikleşmesine etkisinin zayıflaması gösterilmektedir (Noutcheva ve Aydın-Düzgit, 2012: 68; Saatçioğlu, 2009: 570). Avrupa Konseyi'nin Aralık 2004 kararları doğrultusunda Komisyon tarafından hazırlanan ve katılım müzakereleri sürecinin teknik şablonunu oluşturan Müzakere Çerçeve Belgesi (Avrupa Komisyonu, 2005), üyeliğe dair önceki genişleme dalgalarında kullanılan "Bu müzakereler, sonucu önceden garanti edilemeyen ucu açık bir süreçtir. Birliğin absorbe etme kapasitesi de dahil, tüm Kopenhag kriterleri göz önünde bulundurularak, Türkiye'nin üyelik yükümlülüklerini tam olarak üstlenecek durumda olmaması halinde Avrupa yapılarına mümkün olan en güçlü bağlarla kenetlenmesi sağlanmalıdır." (Madde 2) gibi muğlak ifadeler içerdiğinden, Türk kamuoyunda üyeliğin gerçekleşeceğine dair güvensizliğin oluşmasında en önemli katkıyı yapmıştır. Siyasi çevrelerde ve devlet bürokrasisinde ciddi memnuniyetsizliğe neden olan "en güçlü bağlarla kenetlenme" ifadesi tam üyelikten ziyade imtiyazlı ortaklığı çağırıştırılmıştır.

Bunlara ek olarak, belgenin AB'nin absorbe etme (hazmetme) kapasitesine yaptığı vurgu da AB'nin güvenilirliğine zarar veren başka bir etken olmuştur. Absorbe etme kapasitesi⁵ ilk olarak 1993 Kopenhag Avrupa Konseyi Zirvesi sonuçlarında “Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri ile İlişkiler” başlığı altında sonra da 1997 Lüksemburg Avrupa Konseyi Zirvesi sonuçlarınının 26. paragrafında Kopenhag kriterleriyle birlikte bir koşul olarak yer almış olsa da 2004, 2007 ve 2013 genişlemelerinde Türkiye'nin üyeliğine referansla yapıldığı kadar yoğun tartışılmamıştır.⁶ Öyle ki Türkiye'nin üyeliğine dair tartışmalar ile AB hazmetme kapasitesi söylemi birbirinden ayrı ele alınamaz meseleler haline gelmiştir. Dahası, Müzakere Çerçeve Belgesi'nin üyeliği reddetmenin olası bir gerekçesi olabilecek böylesi bir cümle içermesi AB'nin Türkiye'yi kabul etmedeki isteksizliğinin bir işareti olarak algılanmıştır. Açıkçası buna göre Türkiye Kopenhag kriterlerine uyum sağlamayı başarsa bile AB hâlihazırda hazmedemeyeceğini ileri sürerek Türkiye'nin üyeliğini geri çevirebilecektir.

Yukarıda ifade edilen hususların yanı sıra Müzakere Çerçeve Belgesi'nin 12. maddesinde tarım, yapısal fonlar ve kişilerin serbest dolaşımı gibi alanlarda üyelik haklarına istinaden kalıcı sınırlama (derogasyon) ihtimalini düzenleyen ifadelerin yer alması yine aynı şekilde AB'nin genişleme tarihinde rastlanan bir durum değildir (Açıkmeşe, 2010: 146). AB kişilerin serbest dolaşımı alanındaki üyelik haklarına dair Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine de derogasyon uygulamış olsa da bu durum sadece beş artı iki yıl ile sınırlı kalmıştır. Bunun da ötesinde “kalıcı” derogasyonların söz konusu olduğu bir üyelik önerisi ikinci sınıf bir üyelik önerisi olarak da yorumlanabilir. Müzakere sürecinin dayandığı resmi belge olarak Müzakere Çerçeve Belgesi'nin düzenlediği bu hususlar önceki dönemde siyasi koşullar yerine getirildiği takdirde katılım görüşmelerinin başlatılacağına dair Türkiye'de oluşan “kesinlik” algısının bu dönem boyunca nihai üyelik bağlamında oluşmasını engellemiştir. Üstelik müzakerelerin sadece siyasi kriterlere değil tüm Kopenhag kriterlerine uyumu gerektiren uzun ve zor bir süreç oluşturması gerçeği de bu durumu kuvvetlendirmiştir. Kısacası kriterlere uyum sağladığı takdirde üye olacağına dair netlik Türkiye'ye sağlanmadığı için AB koşulluluğunun inandırıcılığı büyük ölçüde azalmıştır.

Eski Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin durumunda ise, Schimmelfennig'in (2004: 15) de ileri sürdüğü üzere AB daha tutarlı bir genişleme politikası yürütmüştür; yani, bahsi geçen ülkeleri stratejik, ekonomik ve kültürel konumları yüzünden bireysel olarak aralarında ayrımcılık yapmaksızın aynı siyasi koşullarda katılım müzakerelerine girmeye davet etmiştir. Ancak, her ne kadar diğer adaylara uygulanan aynı kriterler temelinde aday ülke ilan edilmiş olsa da, Türkiye'nin Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine gösterilenden farklı bir muameleyle karşılaştığını ve dolayısıyla üyelik koşulluluğunun Türkiye örneğinde tutarlı bir şekilde

⁵ Avrupa Komisyonu 2006-2007 Genişleme Stratejisi Belgesi'nde “absorbe etme kapasitesi” (*absorption capacity*) terimini “entegrasyon kapasitesi” (*integration capacity*) terimi ile değiştirmiştir. Söz konusu belge için bkz. Avrupa Komisyonu (2006).

⁶ Bahsi geçen belgeler için bkz. Avrupa Konseyi (1993) ve Avrupa Konseyi (1997).

uygulanmadığını düşündürtecek hususlar söz konusu olmuştur. Mesela aşağıda da tartışıldığı üzere, Kopenhag kriterleriyle doğrudan ilgili olmayan bazı mülahazalar (özellikle de Kıbrıs meselesi) Türkiye'nin katılım müzakerelerinin gidişatını derinden etkilemiştir. Ayrıca Bulgaristan ve Romanya'nın katılımlarında söz konusu olduğu gibi AB'nin diğer genişleme örneklerinde koşulluluk mekanizmasını daha müsahahalı olarak uyguladığı şeklinde yaygın bir görüş mevcuttur. Bahsi geçen bu ülkeler siyasi kriterlere tümüyle uyum sağlamada başarısız olmalarına rağmen Balkanlar'da istikrarın sürdürülmesi gerekçesiyle AB'ye kabul edilmişlerdir (Pridham, 2007: 453). Özellikle yargı reformu, yolsuzluk ve organize suçlar gibi hukukun üstünlüğüne dair konularda yükümlülüklerini tamamen yerine getirmeyen bu ülkeler AB'nin meritokratiklikten uzak tutumu ile bir nevi gözetilmişlerdir (Juncos ve Perez-Solorzano Borragan, 2013: 230-31). AB'nin meritokratik olmayan yaklaşımının, söz konusu ülkelerin aksine, Türkiye örneğinde tersine işlediği düşünülmektedir. Ali R. Usul (2011: 164), Doğu genişlemesinde olduğu gibi daha yapıcı bir katılım öncesi politika sürdürülmüş olsa AB koşulluluğunun Türk demokrasisini dönüştürmede daha etkili olacağını iddia etmiştir. Müzakerelerin önceki genişleme dalgasıyla karşılaştırıldığında daha zorlayıcı, tutarsız ve meritokratik olmayan doğası, nihai sonuçlarının belirsizliği ile de birleşip içerde karar almada etkili aktörleri AB'nin politikalarını ve inandırıcılığını sorgulamaya yöneltmiştir. Nitekim 2010 ve 2011 yıllarında Başbakan Erdoğan arka arkaya yaptığı açıklamalarda yukarıda ele alınan meseleler ile ilgili olarak AB'yi eleştirmiştir.⁷

Üyeliğin sonunda gerçekleşeceğine dair AB inandırıcılığı, katılımı Kıbrıs meselesi gibi yalnızca Türkiye'nin çabaları ile çözülemeyecek olan meselelerle ilişkilendiren AB politikaları sebebiyle de zayıflamıştır. Aslında Kopenhag Kriterleri ile doğrudan ilişkili olmayan Kıbrıs meselesi Aralık 2006 Avrupa Konseyi Zirvesi'nden beri katılım müzakerelerini neredeyse tamamen bloke etmektedir. Türkiye AB ile olan gümrük birliğini Kıbrıs Cumhuriyeti'nin de içerisinde olduğu tüm yeni üyeleri kapsayacak şekilde genişleten Ankara Anlaşması'nın Ek Protokolünü uygulamaya başlayana kadar gümrük birliğinin

⁷ "AB ile katılım müzakerelerini başlatan bu hükümet. Biz ne zaman müracaatı yaptık 1959. Resmi müracaat 1963. O günden bugüne biz yırtmıyoruz, çırpıyoruz. Hala oyalıyorlar. Bir bakanlık kurduk bu iş için. Bütün bunlara rağmen oyalıyorlar, bunu özel görüşmelerde bazı samimi olan Avrupalı bakanlar bize söylüyorlar. Ben kendilerine açıkça söylüyorum, siz Hıristiyan kulübü değilseniz Türkiye'yi almaya mecbursunuz. Biz bugün son alınan 10 ülke ile mukayese edilemeyecek düzeyde AB müktesebatına sahip bir ülkemiz. O ülkelerin hepsini tanıyoruz. Gidiyoruz geziyoruz görüyoruz hepsi belli. Ama bunlar çok çok gerilerde." (Radikal, 2010) "Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne başvurusu 50 yıllık geçmişe sahip. 50 yıl AB kapısında bekletilen bir ikinci ülke yoktur. Ben, 'Türkiye'yi bu kapıda niçin bekletiyorsunuz' sorusunun cevabını Avrupalı dostlarımızdan alamadım. Biz AB müktesebatının neyini yerine getiremiyoruz. AB içine aldığımız üyelerin tamamı acaba Türkiye kadar şu anda yapılanması itibarıyla müktesebatin gereğini yerine getirmiş mi? Bunun cevabını bize veremediler." (Hürriyet, 2010) "Maalesef şu anda Türkiye'ye karşı çifte standarttan da öteye AB'nin akıl tutulması yaşadığı bir dönemdeyiz. Bizim gösterdiğimiz samimiyeti AB üyesi ülkeleri gösteriyor mu? Hayır, öyle bir şey yok, açm AB müktesebatını göreceksiniz. Ne Almanya'da, ne Fransa'da, ne Hollanda'da, ne Belçika'da, İskandinav ülkelerinin hiçbirinde bizim şu anda gösterdiğimiz müktesebata uymaya yönelik adımlar, hiçbirinde bize karşı gösterilmiyor." (Milliyet, 2011)

işleyişine dair sekiz müzakere başlığının açılmaması ve açılan herhangi bir başlığın da geçici olarak kapatılmaması kararı bu zirvede alınmıştır. 2009 yılından beri ise altı müzakere başlığı daha Kıbrıs Cumhuriyeti'nin vetosu nedeniyle açılmamaktadır. Böylece Türkiye-AB ilişkileri genel olarak Türkiye'nin Kıbrıs Cumhuriyeti'ni tanınamaması, özel olarak da Türk deniz ve hava limanlarının Kıbrıs Rum bayraklı gemilere ve uçaklara açılmaması nedeniyle son derece hassas hale gelmiştir. Bunlara ek olarak diğer taraftan AB, Türkiye'nin "Kıbrıs koşulu"nu yerine getirmesini şart koşarken, bu koşulu Güney Kıbrıs'ın katılım sürecinde tutarsız ve hakkaniyetsiz bir tutum göstererek göz ardı etmiştir. Bu durum Türkiye'de AB'nin çifte standart uyguladığı şeklinde değerlendirilmiş ve AB koşulluluk mekanizmasının inandırıcılığını olumsuz etkileyen faktörlerden biri olmuştur (Öniş, 2010: 7). Türkiye'de her zaman milliyetçi duyguları harekete geçiren ve devlet erkânından siyasi partilere ve sivil toplum örgütlerine kadar hassas bir mesele olan Kıbrıs meselesinin müzakerelerin ilerleyebilmesi için öncelikli bir koşul haline gelmesi, AB taleplerinin meşruluğunu sorgulayan daha milliyetçi bir tavır sergilenmesine ve AB perspektifinden uzaklaşılmasına yol açmıştır.

Nitekim Aralık 2006'da gümrük birliğinin işleyişine dair sekiz müzakere başlığının açılmaması ve açılan herhangi bir başlığın da geçici olarak kapatılmaması kararının öncesinde Başbakan Tayyip Erdoğan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) üzerindeki izolasyonlar kaldırılmadığı sürece, liman ve havaalanlarının Güney Kıbrıs'a açılmayacağı şeklinde demeç vererek bu nedenle "Müzakereler durursa dursun." demiştir (Sabah 2006). Benzer şekilde bu kararın hemen ertesinde Irak'ın devrik lideri Saddam Hüseyin'in idam edilmesiyle ilgili olarak verdiği bir demeçte Erdoğan Türkiye'nin Irak'a her türlü katkıyı vermeye hazır olduğunu ifade ederken "Irak, Türkiye'nin AB sürecine göre çok daha öncelikli bir sorun haline gelmiştir." açıklaması ile AB üyelik perspektifinin önceliğini yitirdiğine vurgu yapmıştır (Hürriyet, 2006). Bir yıl sonra AB, yine aynı makam tarafından İlerleme Raporu'yla ilgili olarak yapılan açıklamada, "Maç başlamış, oyun sırasında penaltının kuralları değiştiriliyor. Olmaz böyle şey. Objektif kriterler önümüze konulsun." ifadeleriyle eleştirilmiştir (Milliyet, 2007).

AB, genişleme tarihinde muhtemelen ilk kez üyeliğe kabul etme konusundaki inanırlılığını neredeyse kaybetmiştir. Bu yüzden Türkiye katılım müzakereleri sürecindeki bir ülke olmasına rağmen nihai üyeliği konusundaki belirsizlik nedeniyle emsalsiz bir vakadır. Önceki genişleme örneklerine baktığımızda, katılım müzakereleri başladıktan sonra söz konusu ülkenin kendisi üyelik başvurusunu çekmedikçe müzakere sürecinin tam üyelikle sonuçlandığını görüyoruz. Örneğin üye olan son on üç ülkenin üyelik başvuruları ve "Avrupalılık"ları hiç bir zaman sorgulanmamıştır. Bu ülkeler üzerine yapılan Avrupalılaştırma çalışmaları da er ya da geç bu ülkelerin birer AB üyesi olacağı yönündeki açık veya kapalı ön kabule dayanmaktadır (Kirişçi, 2007: 2). Ancak tam üyelik görüşmeleri başladıktan sonra Türkiye için aynı durum söz konusu olmamıştır. AB'nin resmi istatistik kurumu Eurostat ve diğer birçok kuruluşun düzenli olarak yayımladığı anket verilerinden,

Avrupa kamuoyunun geniş bir kesiminin Türkiye'nin üyeliğine karşı olduğu herkesçe bilinmektedir. 2005 ile 2010 yılları arasında yapılan Eurobarometre anketlerine göre Türkiye'nin üyeliğini destekleyenlerin oranları 2005'te %31, 2006'da %28, 2008'de %31 ve 2010'da ise %30 iken karşı olanların oranları ise sırasıyla %55, %59, %55 ve %59 olarak tespit edilmiştir (Dagdeverenis, 2014: 7). AB kamuoyundaki Türkiye'nin üyeliğine dair hâkim karşıtlık, siyasi elitler düzeyinde de karşılığını bulmuştur. Öyle ki, 2000'lerin ikinci yarısından itibaren katılım müzakereleri yürüten üye adayları bir ülke olmasına rağmen Türkiye'nin üyelik ihtimali, farklı kültür ve dine mensup olmasından ötürü üyeliğine karşı olan özellikle Hristiyan Demokratlar ve Muhafazakâr Avrupalı siyasetler tarafından tartışılmasına ve imtiyazlık ortaklık gibi üyeliğe alternatif formüllerin öne sürülmesine neden olmuştur. Dahası hem Fransa hem Avusturya, anayasalarına göre referanduma gerek olmamasına rağmen, Türkiye'nin üyeliğini referanduma götüreceklerini beyan etmişlerdir. "Kültürel farklılık"lara sürekli olarak vurgu yapılması ve tam üyelik yerine "imtiyazlı ortaklık" statüsünün gündeme getirilmesi Türk kamuoyunda AB'nin bir "Hristiyan klübü" olduğu ve ne yapılırsa yapılsın üye olunamayacağı algısını oluşturmuştur. Ayrıca bazı AB yetkilileri tarafından, Türkiye'nin büyüklüğü, nüfus artışı, iktisadi gelişmişlik farkı nedeniyle Türkiye'den AB ülkelerine olabilecek göç akımı ve istikrarsız bölgeler ile komşu olmasının yaratacağı sorunlar gibi Kopenhag kriterleri dışında birtakım farklı kaygılar da dile getirilmiştir. Türk tarafı siyasi koşulları yerine getirmenin AB'nin genişleme kararında etkili bir rol oynamayacağını düşünmeye başlamıştır. Türkiye'nin üyeliği konusunda süregelen tartışmalar ve sorgulamalar Türk hükümeti tarafından açık, güvenilir ve tutarlı bir AB koşulluluğunun eksikliği olarak algılanmıştır ve bu durum vaat edilen ödüllerin değerini azaltmıştır (Tocci, 2005: 77). Nitekim Şubat 2011'de Başbakan Erdoğan AB'ye seslenerek "İstemiyorsanız bunu açık açık ilan edin, biz de yolumuza devam edelim." şeklinde tepki göstermiştir (Çelik, 2011).

Sonunda demokratik reformlar da dahil tüm kriterleri yerine getirirse dahi Türkiye'nin AB tarafından üye olarak kabul edilebileceğinden ya da edilmek istendiğinden şüphe duyulmaya başlanmıştır (Schimmelfennig, 2009: 418; Tocci, 2005: 77). Üyelik koşullarını dolayısıyla demokratik reformları yerine getirmenin maliyeti hesaplanırken nihai üyeliğin şüpheli olduğu gerçeği dikkate alındığından bu durum Türk karar alıcılarının fayda-zarar analizini olumsuz etkilemiştir. Ayrıca Avrupa'da ivme kazanan Türk şüpheciliği ve İslamofobik eğilimler ile birlikte Türkiye'nin üyelik sürecinde ayırmıcılığa maruz kaldığına dair oluşan algı, Türk toplumu içerisinde Avrupa şüpheciliğinin artmasına sebep olmuştur. Öyle ki Eurostat tarafından Ocak-Şubat 2009'da yapılan Eurobarometre anketine göre Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının sadece %39'u (Eurobarometer 71, 2009), güz 2013 anketine göre ise sadece %38'i AB üyeliğini iyi bir şey olarak desteklemekteydi (Eurobarometer 80, 2013). Bu oran 2004 yılının ilkbahar döneminde yapılan ankette %71 (Eurobarometer 61, 2004) iken gittikçe azalarak güz 2014 anketinde %28'e (Eurobarometer 82, 2014) kadar düşmüştür. Bazı dönemlerde -mesela bahar 2009 döneminde %48 (Eurobarometer 71, 2009) gibi bir

oranla- kısmen artışlar görölse de genel itibarıyla %50'nin altında kalmış ve hiçbir zaman 2004 yılındaki seviyesine ulaşamamıştır. Bu şekilde düşük kamuoyu desteği de üyelik koşullarını yerine getirmenin maliyetini karar alıcılar açısından yükseltmiştir. Neticede tutarsız bir şekilde uygulanan ve inandırıcılığı önemli oranda zayıflayan koşulluluk, Türkiye'nin ekonomik ve siyasi yönden maliyetli olan reform sürecinden uzaklaşmasına neden olmuştur. Bütün bu gelişmeler, Türk siyasi karar alıcılarının bir önceki dönemde başlatılan siyasi reformlara aynı ivmeyle devam etmesini olumsuz etkileyen bir faktör olmuştur. Açık, tutarlı ve inandırıcı bir üyelik teşviki olmadan, Türkiye'deki reform yanlısı siyasi ve ekonomik baskı gruplarının eli son derece zayıflamış ve sonuç olarak reformlar kısıtlı, yüzeysel ve daha önemlisi uygulamadan yoksun kalmıştır.

Bu dönemde, 2007 seçimlerinde oy oranını % 46,5'e çıkartarak ikinci kez seçim zaferini kazanan AKP hükümeti siyasi gücünü pekiştirmeye başlamıştır. AB destekli reformlar sayesinde seçmen tabanını genişleten ve muhafazakâr parti konumunu laik siyasi rejim içerisinde güvence altına alan AKP'nin AB üyeliğine ve demokratik reformlarına olan ihtiyacı ve dolayısıyla da bağlılığı azalmıştır. Bu durum, inandırıcı bir koşulluluğun söz konusu olmadığı ve yukarıda ifade edildiği üzere Türk toplumunda da güçlü bir üyelik desteğinin varlığından söz edilemeyeceği bir dönemde hükümet için olumsuz bir fayda-zarar maliyeti hesaplamasına neden olmuştur. Bu koşullar altında AKP, kendi siyasi çıkarları doğrultusunda reformları içeren, daha seçici ve daha gevşek bir demokratikleşme gündemini takip etmeye başlamıştır (Saatçioğlu, 2014: 93). Böylece Türk demokrasisinin dönüşümünde önceki döneme kıyasla çarpıcı bir yavaşlama yaşanmıştır. Sonuç olarak bu dönem, Türkiye'nin demokratikleşme sürecindeki köklü ilerlemeden gerilemeye doğru bir "geçiş dönemi" olmuştur.

2011 Seçimlerinden Günümüze Demokratikleşmede Gerileme

AKP, 2011 genel seçimlerini önceki seçimlere kıyasla artan bir oy oranıyla kazanmış ve dolayısıyla Türk siyasetindeki hâkimiyetini daha da güçlendirmiştir. Oyların % 50'si gibi ezici bir çoğunlukla iktidarının üçüncü dönemine seçilmesi, AKP'nin bir kitle partisi olarak seçime dayalı hegemonyasını sağlamlaştırmış, siyasal ve sosyal alanlara hükmetme konusunda özgüvenini arttırmıştır (Gümüşçü ve Keyman, 2014: 2). Öte yandan, AKP'nin AB siyasi koşulluluğu çerçevesinde siyasi reformlar gerçekleştirilerek laik siyasi ortamdaki muhafazakâr parti konumunu zaten güvence altına aldığı ve askerinin Türk siyasetindeki rolünün azaltıldığı daha önce belirtilmişti. Söz konusu siyasi reformlar Türk demokrasisini güçlendirirken, aynı zamanda AKP'nin siyasi gücünü hem toplum içinde hem de laik yapıya karşı önemli biçimde arttırmıştır. Bu durum AKP'nin iç politikada liberaller ile, dışarıda ise AB ile çıkarları yönünde ittifak arama ve devam ettirme ihtiyacını azaltmıştır. AKP'nin üyelik hedefine olan bağlılığı söylemsel olarak korunmakla beraber, iktidarının ilk dönemindeki gibi güçlü değildir. Nitekim Başbakan Erdoğan 2012 yılında AKP kongresinde yaptığı 2023 vizyonu konuşmasında AB'ye hiçbir gönderme yapmamıştır.

Siyasi elitlerin ve karar alıcıların 2005 yılından itibaren tutarlı, inandırıcı ve meritokratik olmadığı şeklinde algıladıkları AB koşulluğuna dair güvensizlikleri katılım sürecindeki sorunların da etkisiyle bu dönemde artarak devam etmiştir.⁸ Katılım sürecinin aksamaması ile birlikte AB'nin Türk toplumundaki çekiciliğini yitirmesi ve bunun yanında AKP'nin hâkim parti konumunun daha da sağlamlanması iktidarın demokratik reformların devamı konusunda isteksizliğine yol açmıştır. Bir başka ifadeyle, güçlü bir özgüvene sahip olan tek parti iktidarı AB koşulluluğunun inandırıcılığının süregelen yokluğunda AB üyeliği hedefinden iyice uzaklaşmış ve Türk demokrasisinin zayıflamasına neden olmuştur. Öyle ki iktidarın kendisi demokratik dönüşümün “veto odağı” haline gelmiştir. 2015 İlerleme Raporu'nda eleştirisi yapıldığı üzere hukukun üstünlüğü, ifade özgürlüğü ve toplanma özgürlüğü alanında AB standartlarına aykırı olan önemli bazı mevzuat kabul edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2015: 3). AKP kendi politikalarına gelen eleştirileri bastırmak ve yönetimdeki hâkimiyetini sağlamlatırmak için ifade ve basın özgürlüğünü sınırlandırıp hukukun üstünlüğünü göz ardı ederken, AB'nin siyasi reform gündemini azalan bir ilgiyle ve sadece kendi siyasal önceliklerine hizmet etmek üzere seçici bir şekilde takip etmiştir.

Kamuoyundaki muhalefeti bastırmak için sıklıkla terörle mücadele yasalarına başvurulması sebebiyle ifade ve basın özgürlüğüne yönelik ciddi bir kötüleşme yaşanmıştır. Türkiye'de terörizm tanımının kapsamının çok geniş olması, siyasal şiddet eylemlerine karıştıklarına ya da desteklediklerine dair kanıtın bulunmasındaki zorluğa rağmen birçok gazeteci, akademisyen ve Kürt aktivistin tutuklanmasına sebep olmuştur (Tocci ve Bechev, 2012: 2-3). Bağımsız İletişim Ağı (BIA) Medya Gözlem raporlarına göre, 104 kişiyle hapisteki gazeteci sayısı açısından Türkiye 2012 yılında dünyanın en büyük gazeteci hapisanesine dönüşmüştür (Bianet, 2011). 2015'e girerken bu sayı 22'ye düşmüş olmakla beraber, medyadaki tutuklamalar, işten çıkarmalar ve sansürlerin sayısı tırmanışa geçmiştir (Bianet, 2014).

⁸ Başbakan Erdoğan Şubat 2013'te Macaristan ziyaretinde Elte Üniversitesi'nde yaptığı dış politika konulu konuşmasında Türk hükümetinin AB üyelik sürecine dair olan algısını açık bir şekilde ortaya koymuştur: “2005 yılında başlayan müzakere sürecindeki tıkanıklık bazı üyelerin karşımıza çıkardığı siyasi engeller nedeniyle hâlâ devam ediyor. AB'nin temel ilkelerinden biri verilen söze sadakattir. Yani ahde vefa kuralıdır. Ne yazık ki bazı liderler tarafından bu sadakat çiğnenmiş Türkiye için müzakere sürecinde yeni şartlar ortaya çıkarılmıştır. Türkiye'yi AB'ye alırlar veya almazlar hiç önemli değil. Ama bir gerçeği bilmenizi istiyorum. Türkiye'nin AB'ye müracaatı 1959 yılıdır. Resmi müracaat 1963'tür. Yani 50 yıl. AB üyelerinin hiçbirine böyle bir uygulama gösterilmemiştir. Sadece Türkiye'ye yönelik böyle bir yaklaşım tarzı vardır. Şu anda AB üyesi ülkelerin birçoğu var ki Türkiye'nin ne ekonomik durumuyla ne de hak ve özgürlükler noktasındaki durumuyla mukayese edilemeyecek kadar geridedir. AB müktesebatına uygunluk noktasında yakından uzaktan alakası yoktur. İdeolojik yaklaşımlarla bunlar AB'ye alınmıştır. Bunlardan biri Güney Kıbrıs'tır. Güney Kıbrıs Annan Planı'nı reddetti. Ama ödüllendirilip AB üyesi yapıldı. Şimdi soruyorum bu nasıl bir ahde vefadır? Bu ideolojik bir yaklaşım değildir de nedir? Böyle bir AB sağlıklı olabilir mi? AB üyelik sürecinin halen Türkiye için stratejik bir önemi olduğunu vurgulamak isterim bütün bunlara rağmen. Ama bir yere kadar. Bir yerden sonra artık biz de kararımızı vereceğiz.” (Milliyet, 2013a)

Türkiye, Dünya Basın Özgürlüğü Endeksi'nde ise 167 ülke arasında 98. olduğu 2005 yılından itibaren oldukça gerileyerek 2015 yılında 180 ülke arasında 149. sırada yer almıştır (Reporters without Borders 2005, 2015). 2005'ten beri artan siber yasaklar, basın davaları, muhalif gazetecilerin işten atılmaları, özgür haber yapılmasını engelleyen basın yasakları gibi gelişmeler Türkiye'nin puanını düşüren önemli etmenler olmuştur (Reporters Without Borders, 2015). Benzer şekilde Freedom House (2015a), "basın özgürlüğü" raporunda Türkiye'yi 2014 yılında "kısmen özgür" ülke statüsünden "özgür olmayan" ülke statüsüne düşürmüştür. Bu rapora göre, YouTube ve Twitter gibi web sitelerinin engellenebilmesini kolaylaştıran ve Milli Güvenlik Teşkilatı'nın (MİT) denetleme gücünü arttıran yeni internet yasaları ile basın özgürlüğü son iki yıl içinde daha da kötüleşmiştir. Gazetecilerin bu dönemde, yolsuzluk iddiaları ve ulusal güvenlik meseleleri ile ilgili haber yapmaları mahkemelerce sınırlandırılmış, medya mensupları ve kuruluşları AKP hükümetinin siyasi eleştiriye ve muhalefete karşı olan tahammülsüzlüğünün bir işareti olarak hakaret davalarına maruz kalmışlardır (Freedom House, 2015a). Tüm bunların neticesinde, oto-sansür Türk basınında yaygın hale gelmiştir. Bu gelişmeler Freedom House'un 2011 yılında 54 olan Türkiye'nin basın özgürlüğü puanını 2015 yılında 65'e indirmesine neden olmuştur. (Freedom House 2011, 2015a) Ayrıca gazeteciler Can Dündar ve Erdem Gül'ün Kasım 2015'de Suriye'deki iç savaşa silah taşıdıkları öne sürülen MİT turlarına ilişkin haberleri nedeniyle casusluk iddiasıyla tutuklanmaları Türkiye ve dünya kamuoyunda büyük ses getirmiş, basın özgürlüğü konusundaki endişeleri daha da arttırmıştır.

Bunlara ek olarak, özellikle hukukun üstünlüğü prensibi ile ilgili olarak siyasal haklar ve sivil özgürlükler daha da kötüye gitmiştir. 2008 yılında başlayan Ergenekon ve 2010 yılında başlayan Balyoz Davaları bu kapsamdaki önemli örneklerdir. AKP'yi eleştiren yüzlerce gazeteci, akademisyen, muvazzaf ve emekli her rütbeden asker ve sivil toplum örgütü üyesi hükümeti devirme planları yapma girişiminde bulunmaktan suçlanmış, birçoğu da tutuklanmıştır. Bu davalar kapsamlarının çok geniş olması, mahkeme öncesi uzun tutukluluk süreleri ve savunma haklarının ihlal edilmesine yol açan yavaş yargı süreci nedeniyle ciddi şekilde eleştirilmiş; soruşturmaların hızla tamamlanması ve sadece polis ya da gizli tanıklar tarafından sağlanan kanıtların mahkemeler tarafından sorgulanmadan kabul edilmesi davaların şeffaflığı hakkında kuşku doğurmuştur (Avrupa Komisyonu, 2012: 7). Bu durum, duruşmaların meşruluğu konusunda kamu şüphesinin oluşmasına neden olmuştur. Mart 2014'te Anayasa Mahkemesi ömür boyu hapis cezasına çarptırılmış olan eski Genelkurmay Başkanı emekli Orgeneral İlker Başbuğ'un yapmış olduğu başvuruya istinaden "kişi hürriyeti ve güvenliğine ilişkin hak ihlali" olduğuna hükmetmiştir (Habertürk, 2014). Bunun üzerine İlker Başbuğ ve Ergenekon davasından hükümlü 52 kişi tahliye edilmiştir. Haziran 2014'te ise Anayasa Mahkemesi Balyoz davasına ilişkin olarak, kanıtların büyük ölçüde sahte olduğu gerekçesiyle davalıların adil yargılanma haklarının ihlal edildiği hükmüne varmıştır. Bunun neticesinde de, Balyoz davasından hükümlü 99 kişi serbest bırakılmıştır. Mahkemenin bu hükmü diğerlerinin de yeniden yargılanmasının

yolunu açmıştır (Avrupa Komisyonu, 2014: 12). Yeniden yargılanma sonucunda da Balyoz davasının tüm sanıklarının beraatine karar verilmiştir.

Türkiye’de siyasi haklar ve ifade özgürlüğü Kürt meselesine ilişkin olarak da sorgulanmaktadır. 2011 seçimleri sonrasında Kürdistan Topluluklar Birliği (KCK) soruşturmaları sırasında siyasetçilerin, yerel yöneticilerin, akademisyenlerin, gazetecilerin ve entelektüellerin dâhil olduğu Kürt aktivistlerin gözaltına alınmasında belirgin bir artış yaşanmıştır. PKK’nın terör eylemleri ile bağlantılarını kuracak yeterli kanıt olmamasına rağmen anti-terör yasaları kapsamında tutuklanmışlardır (Tocci ve Bechev, 2012: 2). PKK’nın terör eylemleri ile ilişkili olarak güvenlik kaygıları 1980’li yılların ortalarından itibaren terörle mücadele yasalarına başvurmak ve demokratik hakları askıya almak için güçlü bir zemin oluşturmuştur. Bu sebepten Kürt sorununun çözülmemesi Türkiye’nin demokratikleşmesinin önündeki en büyük engel olarak karşımıza çıkmaktadır. Hükümetlerin Türkiye’nin terör sorununu siyasi süreç dışında askeri güç ile çözülebileceğine dair ısrarlı yaklaşımları ise durumu daha da kötüleştirmektedir.

Haziran 2013’te yaşanan Gezi Parkı olayları ve Aralık 2013’te ortaya çıkan Başbakan Erdoğan ve ailesi ile hükümetteki bazı bakanları kapsayan yolsuzluk skandalı Türkiye demokrasisine ciddi hasar veren tartışmalı yasal ve idari kararların alınmasına neden olmuş, demokratikleşmenin tam tersi bir sürecin başlamasını sağlamıştır. AKP’nin siyasi gücü tekelinde tutması, bunun sonucu olarak Erdoğan’ın kişiliğinde ifadesini bulan muhalefete ve çoğulculuğa karşı otoriterleşme, Başkanlık sisteminin getirilmesi konusundaki ısrarcı tutumu ile birleşince Haziran 2013’te geniş kapsamlı toplumsal bir direnişin başlamasına neden olmuştur. AKP hükümeti Gezi Parkı protestolarını kendi yönetimine karşı bir “karşı devrim” olarak nitelendirmiş ve bu protestoları polis şiddetini artırarak, sansür uygulayarak ve sivil toplum aktivitelerini kısıtlayarak bastırmaya çalışmıştır (Gümüşçü ve Keyman, 2013: 2). Aynı yılın sonunda, 17 Aralık’ta bir grup AKP’li yetkili ile birlikte bazı bakanların akrabaları ciddi yolsuzluk ve rüşvet iddiaları ile gözaltına alınmıştır. Buna karşılık olarak AKP kendisini, seçilmiş meşru hükümeti yıkmaya teşebbüsünde bulunan “paralel devlet” komplosuyla karşı karşıya olduğunu iddia ederek savunmuştur. AKP hükümeti yargı ve polis çevrelerinden gelen bu suçlamalara demokrasi ve hukukun üstünlüğü ilkesine zarar verecek şekilde yeni idari kararlar ve yasal düzenlemeler ile karşılık vermiştir. İnternet üzerindeki kontrolü arttıran yeni internet yasası 2014 yılındaki Twitter ve YouTube kapatmalarında olduğu gibi ifade özgürlüğünü kısıtlamış, yürütmenin yargı üzerindeki etkisinin arttıran Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu (HSYK) düzenlemesi ise güçler ayrılığı ve yargının bağımsızlığı ilkelerine zarar vermiştir. (Müftüler-Baç ve Keyman, 2015: 3) Freedom House’un “dünyada özgürlük” raporunda yolsuzlukla mücadele mekanizmalarına ve yasal süreçlere siyasi müdahalenin artması sebebiyle Türkiye’nin derecesi düşürülmüştür. Bu raporda Türkiye sivil özgürlüklerde 7 üzerinden 4, siyasal haklarda ise 7 üzerinden 3 puan aldığından, genel olarak özgürlükler derecelendirmesinde 7 puan üzerinden 3.5 olan derecesiyle “kısmen özgür” olarak nitelendirilmiştir (Freedom House, 2015b).

Bir diğer olumsuz gelişme 2011 parlamento seçimlerinden kısa bir süre sonra Türk siyasetinin ana gündem konusu haline gelen demokratik olmayan 1982 Anayasası'nın yerini almak üzere yeni bir taslak anayasa metni oluşturulması ile ilgilidir. Seçimlerin ertesinde yeni anayasa taslağının hazırlanması için parlamentoda grubu bulunan bütün siyasi partilerin katılımıyla oluşturulan ilk Meclis Anayasa Uzlaşma Komisyonu'nun çalışmaları siyasi partiler arasındaki derin güvensizlik yüzünden tıkanıklığa uğramıştır. Yeni anayasa çalışmaları, siyasi partilerin iki yıllık yazım süreci içinde 60 madde üzerinde anlaşmalarına rağmen, üzerinde çalıştıkları diğer maddelerin hiçbirinde anlaşamamalarından dolayı Kasım 2013'de sona ermiştir. Zaten sonrasında kısa aralıklarla arka arkaya yapılan yerel seçimler, cumhurbaşkanlığı seçimleri ve genel seçimlerin getirdiği siyasi rekabet ve gerginlik konjonktüründe yeni bir anayasa yapımının gerektirdiği uzlaşmaya ulaşılması da beklenemezdi. Açıkça görülmektedir ki, özellikle demokrasi ve iyi yönetim konularında Türkiye'nin 21. yüzyıldaki amaçlarıyla örtüşen yeni bir anayasa taslağı oluşturma süreci hem toplumun geniş kesimlerinin desteğine hem de parlamentoda uzlaşmanın sağlanmasına ihtiyaç duymaktadır. Ancak bunların her ikisi de maalesef hâlihazırda Türkiye'de mevcut görünmemektedir.

Türk demokrasisini olumsuz yönde etkileyen tüm bu gelişmeler Eylül 2013'de kabul edilen ve son dönemde Türk demokrasisine yapmış tek önemli katkıyı temsil eden demokratikleşme paketini gölgede bırakmıştır. Bu demokratikleşme paketi, özel okullarda Kürtçe orta eğitime hak tanınması, köy ve illere Kürtçe eski isimlerinin geri verilmesi, q, w, x gibi Kürtçe harflerin kullanımına izin verilmesi ve kamu çalışanlarına başörtü ile çalışabilme hakkının verilmesi, kişisel verilerin korunması yasası, okullarda öğrenci andının kaldırılması, toplantı özgürlüğü hakkının iyileştirilmesi gibi temel reformları kapsamaktaydı (Kubicek, 2013: 8). Seçim sistemine yönelik olarak da söz konusu paket, siyasi partilerin meclise girmesi için %10 barajının düşürülmesine dair tartışmanın açılmasını, partilerin seçim kampanyalarını farklı dillerde yürütebilmesini ve seçim kampanyalarında verilen mali yardımların oyların en az %3'ünü alan siyasi partilere de genişletilmesini önermekteydi (Demirel, 2013). Açıkçası ateşkesin ve PKK'nın geri çekilmesini takiben yapılan bu reformlardan bazıları 2009 yılında başlatılan demokratik açılımın devamı niteliğinde olan barış/çözüm sürecini destekler nitelikteydi. Ancak bu paket, Alevi meselesine, devlet okullarında Kürtçe eğitim verilmesine ve terörle mücadele kapsamında tutuklanan insanların serbest bırakılmasına yönelik beklentileri karşılamamaktaydı. Bu yüzden uzun süredir beklenen paket birçok çevreyi memnun edemezken diğerlerinde de hükümetin demokratikleşme sürecine dair samimiyetine yönelik güvensizlik oluşmasına neden olmuştur (Kubicek, 2013: 8).

Yukarıda bahsedilen ve Türkiye'nin demokratikleşme hedefiyle tamamıyla çelişen tüm bu gelişmelerin Türkiye-AB ilişkilerine önemli yansımaları olmuştur. Gezi Parkı olaylarına yönelik olarak Avrupa Parlamentosu son derece eleştirel bir bildiri yayınlarken, Almanya, Avusturya ve Hollanda gibi bazı üye devletler Türkiye ile yeni müzakere başlıklarının açılmasına karşı çıkmışlardır. Ayrıca

Avrupa Komisyonu Türk hükümetinin protestoları bastırma yöntemini güçlü bir şekilde eleştirmiştir. Türk hükümeti bu eleştirilere tıpkı protestolarda kullandığı gibi sert bir söylemle karşılık vermiştir.⁹ Benzer bir şekilde yolsuzluk ve rüşvet iddialarına yönelik aldığı önlemlere dair Türkiye, Jose Manuel Barroso ve Herman Van Rompuy gibi AB liderleri tarafından hukukun üstünlüğü ve güçler ayrılığı ilkelerinin ihlaline ilişkin eleştirilmiştir (Soler i Lecha, 2014: 3-4).

Öte yandan, Eylül 2013 Demokratikleşme Paketi'nin olumlu etkisine bağlı olarak Türkiye-AB ilişkilerinde olumlu gelişmeler de yaşanmıştır. İlk olarak, 2013 İlerleme Raporu Gezi Parkı olaylarına rağmen son derece yapıcı bir dille hazırlanmıştır. Ardından katılım müzakerelerinde üç yıllık bir aranın ardından, 5 Kasım 2013'te yeni bir müzakere başlığı açılmıştır.¹⁰ Daha sonra 16 Aralık 2013'te AB-Türkiye Geri Kabul Anlaşması imzalanmış ve taraflar arasında 2017 yılının sonuna kadar gerçekleştirilebilecek şekilde vizesiz seyahati öngören AB-Türkiye Vize Serbestisi Diyaloğu başlatılmıştır. Böylece Türk hükümeti ilgisinin AB'ye döndüğünün sinyalini vermiş ve bu anlaşmanın katılım sürecini olumlu yönde etkileyeceği beklentisi içine girmiştir. Ancak, hemen akabinde patlak veren yolsuzluk skandalı ve beraberinde demokratikleşme ve hukukun üstünlüğü ile çelişen gelişmelerin yaşanması ilişkilerin tekrar ivme kaybetmesine neden olmuştur. İlişkilerin düşük seyri ve (yeni başlığın açılması ve Geri Kabul Anlaşması'nın imzalanması gibi gelişmelere rağmen) genel olarak katılım sürecinin ağır aksak devam ediyor olması AB koşulluluğunun etkisinin zayıf olmasına etki eden bir başka faktördür. Usul'un (2011: 32) da belirttiği üzere, koşulluluğun etkinliği ile ikili ilişkilerin düzeyi arasında bir bağlantı vardır. Bu bağlantıya göre, taraflar arasında güçlü ve yakın ilişkilerin olması, koşulluluğun etkinliğini güçlendirmektedir.

Seçime dayalı hegemonyası sayesinde siyasi özgüveni önemli oranda artan AKP, iktidarının ilk döneminde oldukça güçlü olan AB katılım sürecine ve siyasi reformlarına yönelik ihtiyacını ve dolayısıyla bağlılığını yitirmiştir. Siyasi ve sosyal alandaki hâkim konumu göz önünde bulundurulduğunda tutarlı ve güvenilir bir üyelik perspektifinin süregelen yokluğu ile Türk toplumu içerisinde AB'ye katılımı yönelik desteğin zayıflığı AKP hükümeti için demokratik reformların yapılmasını maliyetli bir hale getirmiş ve hükümeti AB üyelik perspektifinden uzaklaştırmıştır. Dolayısıyla, mevcut zayıf koşulluluk mekanizması çerçevesinde AB tarafından Türkiye'nin Kopenhag kriterlerine dair performansına yönelik yapılan eleştiriler ve uyarılar etkisiz kalmış, hatta tepkiyle karşılaşmıştır. Mesela Avrupa Komisyonu tarafından 2012 ve 2013 yıllarında yayınlanan ilerleme raporlarındaki eleştirileri sübjektif ve dengesiz bulan Türkiye tepki olarak AB Bakanlığı'nın koordinasyonu ve ilgili tüm bakanlıkların katkı ve değerlendirmeleriyle kendi ilerleme raporlarını

⁹ Başbakan Erdoğan, Gezi Parkı protestolarına yönelik müdahaleler nedeniyle hükümete tepki gösteren Avrupa Parlamentosuna yönelik olarak "Böyle bir AB Parlamentosu'nu da ben tanımıyorum." şeklinde karşılık vermiştir (Milliyet, 2013b).

¹⁰ 22 numaralı "Bölgesel Politika ve Yapısal Araçları Koordinasyonu" başlığı.

yayınlanmıştır.¹¹ AB'ye katılım sürecinde, aday ülkelerin Kopenhag kriterlerini karşılamak yönünde kaydettikleri performanslarını düzenli olarak izleyen Avrupa Komisyonu'nun bu yöndeki değerlendirmelerini içeren ve her yıl yayınlanan ilerleme raporları AB koşulluluk mekanizmasının en önemli denetim ve değerlendirme aracıdır. Türkiye tarafından ilerleme raporlarına verilen böyle bir tepki AB koşulluluğunun Türkiye örneğindeki etkisizliğini gözler önüne sermiştir. Benzer şekilde 14 Aralık 2014'te ulusal güvenliği tehdit eden (paralel) bir örgütlenmenin içinde buldukları iddiasıyla aralarında gazetecilerin de bulunduğu 31 kişi hakkında başlatılan gözaltına alma operasyonuna yönelik basın özgürlüğü eleştirilerinde bulunan AB'ye karşılık Başbakan Erdoğan, "Avrupa Birliği... lütfen kendi işine baksın... Acaba AB ne der, acaba AB bizi alır mı almaz mı, bizim böyle bir derdimiz yok, lütfen siz kendi aklınızı kendinize saklayın." şeklinde tepki göstererek hükümetteki AB üyeliği hedefine dair geline aşamayı ortaya koymuştur (Milliyet, 2014).

7 Haziran 2015 seçimleri ertesinde PKK ile tekrar başlayan ve bu sefer şehirlere taşınan çatışma ortamında -ve dolayısıyla barış/çözüm sürecinin terkedilmesiyle-hükümetin otoriter eğilimi katı bir milliyetçi duruşla desteklenmiş ve daha da artmıştır. Bu şekilde milliyetçi ve/veya otoriter bir liderlikle yönetilen ülkelerde üyelik kriterlerini karşılamamanın maliyeti mevcut siyasi gücün azalması şeklinde olacağından AB koşulluluk mekanizmasının etkisi oldukça sınırlı kalmaktadır. Nitekim AKP, kendi politikalarına gelen eleştirileri bastırmak ve siyasi gücünü sağlamlaştırmak için demokratik özgürlükleri sınırlandırıp hukukun üstünlüğünü göz ardı ederken, AB'nin siyasi reform taleplerine direnen "veto odağı" haline gelmiştir. Sonuç olarak reformlar sadece bazı alanlarda ve AB'ye katılım hedefine yönelik değil iktidarın siyasi çıkarları ve öncelikleri doğrultusunda gerçekleştirilmiştir (Aydın-Düzgüt ve Keyman, 2012: 2). Diğer bazı alanlarda ise demokratikleşme süreci önemli ölçüde geriye gitmiştir. Avrupa Komisyonu 2015 İlerleme Raporu'nda bu alanları "medya" ve "internet özgürlüğü"nü de kapsayacak şekilde "ifade özgürlüğü" ve "toplama ve gösteri özgürlüğü" olarak belirlemiştir (Avrupa Komisyonu, 2015: 22).

Sonuç

AB'nin demokratikleşme süreçleri üzerindeki etkisi özellikle ülkelerinde demokratik rejimlerin kurulması için çalışan kesimlere yardım ederek iç değişimi koşullandırma şeklinde ele alınmalıdır. Buna karşın, koşulluluğun inandırıcılığını, tutarlılığını ve gücünü kaybetmesi toplumdaki tutucu ve muhalif kesimlerin elini güçlendirirken, reform yanlısı siyasi ve ekonomik baskı gruplarının son derece zayıflatmakta ve karar alıcıların demokratik reformlara devam etmelerini sağlayacak teşvikleri de azaltmaktadır. İstikrarlı bir demokratik rejimi tesis etmek için, geniş halk kitlelerinin uzun dönemli, aktif ve gönüllü katılımını sağlamak ve

¹¹ Türkiye tarafından hazırlanan 2012 ilerleme raporuna AB Bakanlığı'nın http://www.ab.gov.tr/files/2012_ilerleme_raporu_02_01_13_fotomat_version.pdf adresinden, 2013 ilerleme raporuna ise http://www.ab.gov.tr/files/2013TR%20IR/tthir_tr_14_01_2013.pdf adresinden ulaşılabilir.

desteğini almak gereklidir. Güçlü bir üyelik perspektifine sahip etkin bir koşulluluk mekanizması, ülke içi aktörlerin demokratik reformlara rıza göstermesine ve demokratikleşmeye bağlılıklarının devam etmesine önemli oranda katkıda bulunacaktır. Türkiye'nin 16 yıllık resmi AB adaylık süreci bu bağlamda değerlendirildiğinde AB koşulluluğunun Türkiye'nin demokratikleşme sürecine sadece sınırlı bir ölçüde etki ettiği söylenebilir. Katılım müzakerelerinin meritokratik olmayışı ve tutarsızlığı, nihai sonucun ne olacağının belirsizliği ile birleşince AB'nin Türkiye üzerindeki koşulluluğunun etkisi son derece kısıtlı kalmaktadır.

AB'nin sunduğu üyelik perspektifi inandırıcılığını kaybettiğinden sonunda elde edilecek bir ödül olarak algılanmaktan ziyade demokratik reformların yapılması için AB tarafından sıklıkla kullanılan bir baskı aracı olarak görülmeye başlanmıştır. Neticede AKP hükümeti siyasette daha da kuvvetlenen hâkim pozisyonu sonucunda üyelik perspektifine olan ihtiyacının azalması ile AB üyeliği hedefini bir kenara itmiş ve kendisine yönelik ülke içi eleştirilere karşı otoriterleşmiştir. Bu noktada Türkiye'nin siyasi reformlara devam etmesi ve tekrar AB üyeliği yoluna girmesine yönelik baskıyı oluşturacak AB destekçisi kesimlerin tutumu önem kazanmaktadır. Ancak tutarlı ve inandırıcı bir üyelik perspektifinin yokluğunda bu baskıyı oluşturacak AB üyeliği yanlısı liberal kesimlerin motivasyonu, dolayısıyla da rolü azalmıştır. Bu durum göz önüne alındığında, AB kurumlarının ve üye devletlerin Türkiye ile katılım müzakerelerinin geri kalan kısmının nasıl yürütüleceğine dair mesajları ve tutumları son derece önem kazanmaktadır. Meltem Müftüler-Baç ve Fuat Keyman (2015: 3) tarafından “otoriter eğilimlere sahip çoğunlukçuluk”¹² şeklinde tanımlanan ve Türk demokrasisine derin zarar veren son dönemdeki gelişmeler dikkate alındığında Türkiye, liberal demokrasi savunucularını harekete geçirmek ve “seçim demokrasisi”ne karşı ülkede sosyal baskı oluşturmak için daha önce hiç olmadığı kadar güçlü ve inandırıcı bir AB koşulluluğuna ihtiyaç duymaktadır.

Kısacası güçlü bir AB çıpası yani üyelik perspektifi olmaksızın, Türkiye reformcu istikametinden daha da sapacak ve mevcut otoriter eğilim pekişecektir. 29 Kasım 2015'de AB ile Türkiye arasında sığınmacı krizine ilişkin kararlaştırılan Ortak Eylem Planı ve akabinde 14 Aralık 2015 tarihinde 17 numaralı “Ekonomi ve Parasal Politika” müzakere başlığının açılması bu kapsamda ümit vaat eden adımlar olmamıştır. Zira Ortak Eylem Planı 16 Aralık 2013'te imzalanan Vize Serbestisi Mutabakat Metni ve Geri Kabul Anlaşması ile başlayan süreci -mali yardım, vize serbestisinin öne çekilmesi ve müzakerelerde yeni bir başlığın açılması gibi bazı tavizlerde bulunarak- hızlandırmayı önermekten daha ileri ve yeni bir şey içermemektedir. Dolayısıyla bu gelişme de, Avrupa Komisyonu'nun önerisiyle 2012 yılında Pozitif Gündem çerçevesinde başlatılan ve tıkanan Türkiye-AB ilişkilerine yeniden ivme kazandırmayı amaçlayan, belli meselelere odaklı işbirliği süreci bağlamında değerlendirilebilir. Bununla birlikte Suriye krizinin dayattığı

¹² Majoritarianism with authoritarian tendencies.

mülteci akınının başa çıkılmaz boyutlara gelmesi ve Türkiye'nin bu anlamda AB için yeni bir stratejik önem kazanması neticesinde Angela Merkel'in inisiyatifile başlatılan bu süreç göç meselesinin Türkiye-AB ilişkilerinin merkezine oturduğunu göstermektedir. Kısacası ilişkiler konjonktürün dayatması ile tarafların siyasi çıkarları doğrultusunda mülteci meselesine endekslenmiş görünmektedir. Üyelik perspektifinin güçlendirilmesinden ziyade kontrolsüz ve yasa dışı mülteci sorununun çözülmesi meselesi tarafların önceliği haline gelmiştir. Bu durum da, AB'nin Türkiye'de demokratik reformların yapılmasında itici dışsal faktör olarak tutarlılığına ve etkisine ciddi zarar vermektedir. Örneğin başta 14 Ekim 2015'te yayınlanacağı açıklanan ve özellikle siyasi kriterler bağlamında Türkiye'ye ağır eleştiriler getiren 2015 İlerleme Raporu'nun 1 Kasım seçimlerinin sonrasına ertelenmesi, Türkiye ile mülteci eylem planı görüşmelerini yürüten AB'nin seçimler öncesinde Türk hükümetini zor durumda bırakmama niyetiyle yaptığı taktiksel bir tercih olarak açıklanabilir.

Katılım müzakerelerinde 17. başlık olan Ekonomi ve Parasal Politika başlığının açılmasına gelince bu gelişme, son iki yıldır açılması zaten Türkiye-AB ilişkilerinin gündeminde olan bir başlığın daha açılmasından ibarettir. Açılması Türkiye'nin üyelik hedefine bu başlıktan daha fazla katkıda bulunacağı bariz olan Güney Kıbrıs'ın veto ettiği "Yargı ve Temel Haklar" ile ilgili olan 23. başlık ile "Adalet, Özgürlük ve Güvenlik" alanındaki 24. başlığın ne zaman açılacağına hala belli olmaması ilişkilerin gidişatı açısından düşündürücüdür. Öyle ki Türkiye, demokrasi, insan hakları ve adalet sistemi ile ilgili sorunlarına AB'den gelen eleştirilere karşı bu meselelerin söz konusu başlıklar altında görüşülmesi talebinde bulunmaktadır. Dolayısıyla, Türk hükümetinin bireysel hak ve özgürlükler ile basın özgürlüğü konusunda uyguladığı kısıtlamaları kaldırması ve yargıya yönelik siyasi müdahalelerini azaltması için itici güç teşkil etmesi açısından bu başlıkların açılması özellikle önemlidir. Ancak konsantrasyonu ve önceliği Avro krizi ve mülteci meselesi başta olmak üzere iç sorunlara kayan AB'nin, hükümet üzerindeki koşulluluğunun denetim, baskı ve teşvik açılarından yetersiz olduğu mevcut durumda, Türkiye'nin demokratikleşmesine etkisinin yetersiz kalmaya devam edeceği açıktır.

Kaynakça:

- Açıkmeşe, S. A. (2010) “Cycles for Europeanisation in Turkey: the domestic impact of EU political conditionality”, *UNISCI Discussion Papers*, 23 Mayıs, <<http://www.ucm.es/BUCM/tevists/cps/16962206/articulos/UNIS1010230129A.PDF>>, (5 Ağustos 2011).
- Avrupa Komisyonu (2004) “2004 Türkiye İlerleme Raporu”, COM (2004) 656, Brüksel, <http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/Tur_En_Realitons/Progress/Turkey_Progress_Report_2004.pdf>, (24 Aralık 2008).
- Avrupa Komisyonu (2005) “Müzakere Çerçeve Belgesi”, 3 Ekim, Lüksemburg, <http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/turkey/st20002_05_tr_framedoc_en.pdf>, (18 Ekim 2005).
- Avrupa Komisyonu (2006) “Enlargement Strategy and Main Challenges 2006-2007”, 8 Kasım, Brüksel, COM (2006) 649, <http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2006/nov/com_649_strategy_paper_en.pdf>, (13 Eylül 2007).
- Avrupa Komisyonu (2010) “2010 Türkiye İlerleme Raporu”, COM (2010) 660, Brüksel, <http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2010/package/tr_rapport_2010_en.pdf>, (21 Temmuz 2014).
- Avrupa Komisyonu (2012) “2012 Türkiye İlerleme Raporu”, COM (2012) 600, Brüksel, <<http://madde14.org/english/images/c/cd/2012ecpr.pdf>>, (21 Temmuz 2014).
- Avrupa Komisyonu (2014) “2014 Türkiye İlerleme Raporu”, COM (2014) 700, Brüksel, <http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2014/20141008-turkey-progress-report_en.pdf>, (21 Temmuz 2014).
- Avrupa Komisyonu (2015) “2015 Türkiye İlerleme Raporu”, SWD (2015) 216, Brüksel, <http://www.ab.gov.tr/files/000files/2015/11/2015_turkiye_raporu.pdf>, (25 Kasım 2015).
- Avrupa Konseyi (1993) “Başkanlık Bildirgesi”, 21-22 Haziran 1993, Kopenhag, <http://aei.pitt.edu/1443/1/Copenhagen_june_1993.pdf>, (22 Şubat 2014).
- Avrupa Konseyi (1997) “Başkanlık Bildirgesi”, 12-13 Aralık 1997, Lüksemburg, <http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/Tur_En_Realitons/NegotiatingFrameowrk/Negotiating_Frameowrk_Full.pdf>, (28 Ocak 2002).
- Avrupa Konseyi (2004) “Başkanlık Bildirgesi”, 16-17 Aralık 2004, Brüksel, <http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/83201.pdf>, (31 Aralık 2004).
- Aydın-Düzgit, S. ve Keyman E. F. (2004) “European Integration and the Transformation of Turkish Democracy”, *EU-Turkey Working Papers 2*, Centre for European Policy Studies, Ağustos 2004, <<http://file.setav.org/Files/Pdf/european-integration-and-the-transformation-of-turkish-democracy-ceps-2004.pdf>>, (8 Ağustos 2013).
- Aydın-Düzgit, S. ve Keyman, F. E. (2007) “Europeanization, Democratization and Human Rights in Turkey”, içinde E. LaGro ve K. E. Jorgensen (der.), *Turkey and the European Union Prospects for a Difficult Encounter*, (Londra: Palgrave Macmillan), ss: 69-89.
- Bianet (2011) “BIA Media Monitoring Report 2011”, <<http://bianet.org/english/freedom-of-expression/136599-bia-media-monitoring-report-2011-full-text>>, (23 Ağustos 2015).
- Bianet (2014) “BIA Media Monitoring Report 2014”, <<http://bianet.org/english/freedom-of-expression/162786-media-s-3-years-a-summary-with-graphics>>, (23 Ağustos 2015).

- Çelik, H. (2011) “Erdoğan Almanya’da Avrupa’yı uyaracak”, *Posta*, 27 Şubat, <http://www.posta.com.tr/siyaset/YazarHaberDetay/Erdogan_Almanya_da_Avrupa_yi_uyaracak.htm?ArticleID=63042>, (25 Mayıs 2015).
- Dagdeverenis, D. (2014) “EU Public Opinion and Turkey’s EU Membership”, *EU-Turkey Dialogue Initiative Working Paper No. 2, Bridging Europe*, <http://www.bridgingeurope.net/uploads/8/1/7/1/8171506/working_paper_on_eu_public_opinion_on_turkey_dagdeverenis_august.pdf>, (17 Temmuz 2015).
- Eralp, A. (2004) “Turkey and the European Union”, içinde L. G. Martin ve D. Keridis (der.), *The Future of Turkish Foreign Policy*, (Cambridge: MIT Press), ss. 63-82.
- EuroBarometer 61 (2004) “Public Opinion in the EU15”, İlkbahar, <http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb61/eb61_en.htm>, (9 Haziran 2014).
- EuroBarometer 71 (2009) “Public Opinion in the European Union”, Eylül, <http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb71/eb71_std_part1.pdf>, (9 Haziran 2014).
- EuroBarometer 80 (2013) “Public Opinion in the European Union”, Güz, <http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb80/eb80_first_en.pdf>, (9 Haziran 2014).
- EuroBarometer 82 (2014) “Public Opinion in the European Union”, Güz, <http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb82/eb82_first_en.pdf>, (9 Haziran 2014).
- Freedom House (2011) “Freedom of the press, Turkey”, <<https://www.freedomhouse.org/report/freedom-press/2011/turkey>>, (23 Ağustos 2015).
- Freedom House (2015a) “Freedom of the press, Turkey”, <<https://www.freedomhouse.org/report/freedom-press/2015/turkey>>, (23 Ağustos 2015).
- Freedom House (2015b) “Freedom in the World, Turkey”, <<https://www.freedomhouse.org/report/freedom-world/2015/turkey>>, (23 Ağustos 2015).
- Gümüşçü, Ş. ve Keyman, E. F. (2013) “Islamism, Electoral hegemony, and Democracy: Lessons from Turkey, Egypt and Tunisia”, *The German Marshall Fund of the United States (GMF)*, 16 Aralık, <http://ipc.sabanciuniv.edu/en/wp-content/uploads/2013/12/1387214390Gumuscu_Keyman_IslamismElectoralHegemonyDemocracy_Dec13.pdf>, (24 Nisan 2015).
- Habertürk (2014) “Anayasa Mahkemesi’nden flaş İlker Başbuğ kararı!”, 6 Mart, <<http://www.haberturk.com/gundem/haber/927324-anayasa-mahkemesinden-flas-ilker-basbug-karari>>, (17 Nisan 2015).
- Hürriyet (2006) “Erdoğan: ‘Irak, AB sürecinden daha öncelikli’”, 31 Aralık, <<http://www.hurriyet.com.tr/erdogan-irak-ab-surecinden-daha-oncelikli-5704087>>, (17 Mayıs 2014).
- Hürriyet (2010) “Erdoğan: 50 Yıldır AB’nin Kapısında Bekletiliyoruz”, 28 Eylül, <<http://www.hurriyet.com.tr/erdogan-50-yildir-ab-nin-kapisinda-bekletiliyoruz-15890817>>, (22 Haziran 2014).
- Juncos, A. E. ve Perez-Solorzano Borrigan, N. (2013) “Enlargement”, içinde M. Cini ve N. Perez-Solorzano Borrigan (der.), *European Union Politics*, (Oxford: Oxford University Press), ss: 226-39.
- Keyman, F. E. ve Öniş, Z. (2007) *Turkish Politics in a Changing World: Global Dynamics and Domestic Transformations*, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları).

- Keyman, E. F. ve Öniş, Z. (2004) “Helsinki, Copenhagen and beyond: Challenges to the New Europe and the Turkish state”, içinde M. Uğur ve N. Canefe (der.), *Turkey and European Integration: Accession Prospects and Issues*, (London: Routledge), ss: 173-93.
- Kirişçi, K. (2007) “The limits of conditionality and Europeanisation: Turkey’s dilemmas in adopting the EU *acquis* on asylum”, Konferans Bildirisi, EUSA Tenth Biennial International Conference: “Immigration, asylum and supranational governance: Implications of Europeanisation”, Montreal, 17-19 Mayıs, <<http://aci.pitt.edu/7936/01/kirisci-k-08g.pdf>>, (Haziran 2009).
- Kubicek, P. (2013) “Moving Goalposts: Democratization and EU Membership for Turkey”, *Centre for Policy and Research on Turkey (Research Turkey)*, 4 Kasım, 2(9): 1-8, <<http://researchturkey.org/moving-goalposts-democratization-and-eu-membership-for-turkey/>>, (21 Nisan 2015).
- Milliyet (2007) “Penaltının kuralı maç oynanırken değişmez”, 31 Aralık, <<http://www.milliyet.com.tr/Siyaset/HaberDetay.aspx?aType=HaberDetayArsiv&ArticleID=222029&Kategori=siyaset&b=Penaltinin%20kurali%20mac%20oynanirken%20degismez>>, (17 Mayıs 2014).
- Milliyet (2011) “Avrupa Birliği akıl tutulması yaşıyor”, 29 Ağustos, <<http://www.milliyet.com.tr/avrupa-birligi-akil-tutulmasi-yasiyor/gundem/gundemdetay/29.08.2011/1432517/default.htm>>, (22 Haziran 2014).
- Milliyet (2013a) “AB’de ahde vefa yok”, 6 Şubat, <<http://www.milliyet.com.tr/ab-de-ahde-vefa-yok/siyaset/siyasetdetay/06.02.2013/1665030/default.htm>>, (8 Ağustos 2014).
- Milliyet (2013b) “Ben de AP’yi tanımıyorum”, 18 Haziran, <<http://www.milliyet.com.tr/ben-de-ap-yi-tanimiyorum/siyaset/detay/1724433/default.htm>>, (9 Ekim 2014).
- Milliyet (2014) “AB bizi alır mı gibi derdimiz yok”, 16 Aralık, <<http://www.milliyet.com.tr/ab-bizi-alir-mi-gibi-derdimiz/siyaset/detay/1984936/default.htm>>, (21 Nisan 2015).
- Müftüler-Baç, M. ve Keyman, E. F (2015) “Turkey’s Unconsolidated Democracy: The Nexus between Democratization and Majoritarianism in Turkey”, *Global Turkey in Europe Policy Brief 19*, Ocak 2015, Istanbul Policy Center (IPC), İstanbul, <http://ipc.sabanciuniv.edu/en/wp-content/uploads/2015/01/GTE_PB_19.pdf>, (27 Mayıs 2015).
- Noutcheva, G. ve Aydın-Düzgit, S. (2012) “Lost in Europeanisation: The Western Balkans and Turkey”, *West European Politics*, 35(1): 59–78.
- Oder, B. E. (2012) “Turkish Constitutional Transformation and the EU: Europeanisation towards Constitutionalism?”, içinde Ç. Nas ve Y. Özer (der.), *Turkey and the European Union: Processes of Europeanisation*, (England: Ashgate), ss: 69-97.
- Öniş, Z. (2010) “Contesting for the “Center”: Domestic Politics, Identity Conflicts and the Controversy Over EU Membership in Turkey”, *Istanbul Bilgi University European Institute Working Papers 2*, İstanbul Bilgi University European Institute, İstanbul.
- Pridham, G. (2007) “Change and Continuity in the European Union’s Political Conditionality: Aims, Approach, and Priorities”, *Democratization*, 14(3): 446-71.
- Radikal (2010) “Erdoğan AB’ye sert çıktı: Yırtmıyoruz hala oyalıyorlar”, 12 Haziran, <<http://www.radikal.com.tr/politika/erdogan-abye-sert-cikti-yirtmuyoruz-hl-oyaliyorlar-1002171/>>, (19 Haziran 2014).
- Reporters without Borders (2005) “World Press Freedom Index”, Ocak, <<http://en.rsf.org/press-freedom-index-2005,549.html>>, (23 Ağustos 2015).

- Reporters without Borders (2015) “World Press Freedom Index”, Ocak, <<http://index.rsf.org/#!/index-details/TUR>>, (23 Ağustos 2015).
- Saatçioğlu, B. (2009) “How Closely Does the European Union’s Membership Conditionality Reflect the Copenhagen Criteria? Insights from Turkey”, *Turkish Studies*, 10(4): 559-576.
- Saatçioğlu, B. (2014) “AKP’s ‘Europeanisation’ in Civilianisation, Rule of Law and Fundamental Freedoms: The Primacy of Domestic Politics”, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 16 (1): 86-101.
- Sabah (2006) “Müzakereler durursa dursun”, 16 Haziran, <<http://arsiv.sabah.com.tr/2006/06/16/siy100.html>>, (17 Mayıs 2014).
- Schimmelfennig, F. ve Schweltnus, G. (2006) “Political Conditionality and Convergence: The EU’s Impact on Democracy, Human Rights, and Minority Protection in Central and Eastern Countries”, Konferans Bildirisi, CEEISA Conference, Tartu, Estonya, 25-27 Haziran, <http://www.eup.ethz.ch/people/schwelltnus/papers/Schimmelfennig_Schwelltnus.pdf>, (17 Mayıs 2010).
- Schimmelfennig, F., Engert, S. ve Knobel, H. (2005) “The Impact of EU Political Conditionality”, içinde F. Schimmelfennig ve U. Sedelmeier (der.), *The Europeanisation of Central and Eastern Europe*, (Ithaca ve New York: Cornell University Press), ss: 29-50.
- Schimmelfennig, F., Engert, S. ve Knobel, H. (2006) *International Socialisation in Europe: European Conditionality and Democratic Change*, (Basingstoke: Palgrave).
- Schimmelfennig, F. ve Sedelmeier, U. (2005) “Introduction: Conceptualising the Europeanisation of Central and Eastern Europe”, içinde F. Schimmelfennig ve U. Sedelmeier (der.), *The Europeanisation of Central and Eastern Europe*, (Ithaca ve New York: Cornell University Press), ss: 1-28.
- Schimmelfennig, F. ve Sedelmeier, U. (2004) “Governance by conditionality: EU rule transfer to the candidate countries of Central and Eastern Europe”, *Journal of European Public Policy*, 11(4): 669-87.
- Schimmelfennig, F. (2004) “Strategic Calculation and International Socialisation: Membership Incentives, Party Constellations and Sustained Compliance in Central and Eastern Europe”, Revised Draft submitted for *International Organisations* special issue on ‘International Institutions and Socialisation in Europe’, <http://www.mzes.unimannheim.de/projekte/typo3/site/fileadmin/research%20groups/1/teambreader/Schimmelfennig_Strategic%20calculation%20and%20international%20socialization.pdf>, (Temmuz 2011).
- Schimmelfennig, F. (2009) “Entrapped Again: The Way to EU Membership Negotiations with Turkey”, *International Politics*, 46 (4): 413-431.
- Sedelmeier, U. (2011) “Europeanisation in new member and candidate states”, *Living Reviews in European Governance*, 6 (1): 1-52.
- Soler i Lecha, E. (2014) “Crises and Elections: What are the Consequences for Turkey’s EU Bid?”, *Global Turkey in Europe Policy Brief 13*, Mart 2014, Istanbul Policy Center (IPC), İstanbul, <http://ipc.sabanciuniv.edu/wpcontent/uploads/2014/03/GTE_PB_13.pdf>, (23 Nisan 2015).
- Tocci, N. ve Bechev, D. (2012) “Will Turkey Find its Place in Post-Crisis Europe?”, *Global Turkey in Europe Policy Brief 05*, Aralık 2012, Istanbul Policy Center (IPC), İstanbul,

<http://ipc.sabanciuniv.edu/wp-content/uploads/2013/01/GTE_PB_05.pdf>, (27 Ekim 2014).

Tocci, N. (2005) “Europeanisation in Turkey: Trigger or Anchor for Reform”, *South European Society and Politics*, 10 (1): 73-83.

Usl, A. R. (2011) *Democracy in Turkey: The Impact of EU Political Conditionality*, (London ve New York: Routledge).

Whitehead, L. (2001) “Three International Dimensions of Democratisation”, içinde L. Whitehead (der.), *The International Dimensions of Democratisation: Europe and the Americas*, (Oxford: Oxford University Press), ss: 3-27.

Yılmaz, M. (2010) “2010 Referandumu: Siyasi Partilerin Tutumları”, *SETA Analiz*, Ekim 2010, <<http://file.setav.org/Files/Pdf/2010-referandumu-siyasi-partilerin-tutumlari.pdf>>, (25 Eylül 2015).